

Beszédtervezési diszharmonia és a kitöltött szünetek összefüggései¹

A spontán beszéd során minden előzetes felkészülés, átgondolás nélkül igyekszünk a gondolatainkat hangosan megfogalmazni. Ez azt jelenti, hogy egy időben zajlanak a beszédtervezési és a kiejtési folyamatok (Levelt 1989). A beszédészándék adott, valamit hosszabban elmesélünk, vagy részt veszünk egy társalgásban, ilyenkor gyakran még a gondolatok kiválasztása is alakulóban van. A beszédészándék következtében a mondandónk összerendezése, a nyelvi átalakítás, sőt a kiejtés gyakorlatilag párhuzamosan zajlanak. Éppen ezért ez a rendkívül összetett mechanizmus nem nélkülözheti azt, hogy időt nyerjen egyes működések (pl. válogatás a lehetséges szavak közül, döntés a grammatikai szerkezetéről), illetve egyes folyamatok (pl. fonológiai, artikulációs tervezés) véghezvitelére (Levelt 1989; Clark–Fox Tree 2002; stb.). A beszélőnek többféle lehetősége van, hogy milyen stratégiát választ időnyerésül ahhoz, hogy a rejtett beszédtervezési folyamatokban előállott diszharmoniót feloldja. Az adott nyelvtől függetlenül például megismételheti a már egyszer kiejtett szót (pl. *azt gondolom hogy hogy ez annyira összetett*), töltelékelemet használhat (pl. *amikor átkerültünk az ügymond elemi népiskolába*) vagy hezitálhat (pl. *ezt a munkát ööö kétezer-kettőben kezdtük*).

A kitöltött szünetek vagy hezitálások a leggyakoribb jelenségek a spontán beszédben (pl. Shriberg 1994; Bortfeld et al. 2001; Corley–Stewart 2008; Horváth 2014). (Megjegyzendő, hogy a magyar szakirodalomban a kétféle terminus ugyanarra a jelenségre utal, *ö-zésnek* is nevezik; az angol nyelvű szakirodalomban a hezitálás azonban átfogó szakszó, amely különféle megakadásjelenségek gyűjtőneve.) A kitöltött szünetek előfordulásának aránya a teljes beszédidőhöz képest beszélőnként változik ugyan, de az összes megakadásjelenség harmadát, nemritkán felét teszik ki, és olykor az összes előfordulás nagyobbik részét képezik (Shriberg 1994; Gósy 2003; Fraundorf–Watson 2011). A kitöltött szünetek univerzálisak abban az értelemben, hogy a beszélőknek szükségük van ezekre a jelenségekre, tehát a használatuk nyelvtől független; formailag azonban nyelvspecifikusak. Ez a formai különbözőség azt jelenti, hogy nyelvenként változhat az a hangsor, amelynek kiejtése a többletidőt hivatott biztosítani a beszélő számára. Az angolban leggyakrabban az *uh, uhm* vagy az *er* hangsorokat ejtik (Shriberg 1994; Roberts et al. 2009), a portugálban az *uum*, az [v] magánhangzó, de előfordul a svá (semleges magánhangzó) is (Veiga et al. 2011), a japánban több hangsort is produkálnak ebben a funkcióban, mint az *ano, e, eto* és a *ma* (Watanabe et al. 2008). A dominikai spanyolban az *eh* (Roggia 2012), a törökök beszédében pedig a *şey* (Furman–Özyürek 2007) hangsor hallható kitöltött szünetként. A baszk nyelvben a hosszan ejtett *e* és *m* hangok a legelterjedtebbek (Urizar–Samuel 2014). A leggyakoribb kitöltött szünetek a kikuyuban (keleti bantu nyelv) az *y* és a *ry*, amelyek mindig hozzátapadnak a megelőző szóhoz (Bennett 1986). A magyar beszédben és más nyelvek hangzó változatában is (mint a francia vagy az orosz) a kitöltött szünet leggyakrabban a semleges magánhangzóval, azaz egy *ö*-szerű hanggal valósul meg, de más hangok és hangkapcsolatok is hallhatók, például a *mm, öm, öhm, öh* vagy *ömh* (Gósy et al. 2013; Horváth 2014).

A kitöltött szünetek vagy hezitálások tehát többletidőt biztosítanak a beszélőnek, akinek erre különféle okokból lehet szüksége. Tekintettel arra, hogy a spontán beszéd során nincs mód előzetes felkészülésre, így a rejtett beszédtervezéskor bármely szinten és bármely folyamatban kialakulhat diszharmonia, azaz átmeneti zavar, tervezési nehézség, illetve bizonytalanság (pl. Gyarmathy 2015). Említettük, hogy a beszélőnek a pillanat töredéke alatt kell döntenie a kiejtendő gondolatról, amit számos tényező befolyásol, például a saját hosszú távú emlékezete, az adott kommunikációs helyzet, a beszédpartner (annak ismerete és az alkalmazkodás foka), szociolingvisztikai, pragmatikai

¹ A kutatás a 108762 sz. OTKA-pályázat támogatásával készült.

meggondolások és a beszélő személyisége is. A beszédtervezés bonyolult mechanizmusa miatt disz-harmónia jöhet létre a morfológiai, a szintaktikai tervezés szintjén; a forma és a szerkezet kiválasztása, az egyeztetések, avagy a versengő alakok és struktúrák tekintetében is. A szelekció, a többféle szó használatának lehetősége (pl. rokon értelmű szavak), avagy a pragmatikai megfontolások előidézhetnek átmeneti nehézséget, bizonytalanságot a mentális lexikon aktiválásának folyamatában. A fonológiai és fonetikai tervezés sem feltétlenül problémamentes a rejtett működések során, például a koartikulációs jelenségek eredményezhetnek diszharmóniát. Mindezeknek a felismerése és a javítása időt vesz igénybe, amely nemegyszer hosszabb, minthogy észrevétlen maradjon a kiejtésben.

A beszédtervezéssel egyidejűleg működnek az önmonitorozási (önellenőrzési) folyamatok (Gósy 2008), amelyek néha szintén többletidőt igényelnek. A beszélő ellenőrzi a még kimondatlan és a már kimondott közlésrészeket, vagyis időben előre és visszafelé is monitorozza a mondanodóját. Ez nagyrészt nem tudatosan történik. A működésre éppen a rejtett hibák felszíni megjelenései (a hezitálások mellett például a téves kezdések vagy a sorrendiségi hibák) utalnak. A monitorozási mechanizmus esetleges felszíni következményei megjelennek a kiejtésben. A meghangsúlyozandó gondolat és a nyelvi forma, illetve a nyelvi forma és a fonológiai/fonetikai kódolás összefüggésében is előállhat diszharmónia, amelyet a beszélőnek kezelnie kell, és ehhez ismét többletidőre van szüksége. A kitöltött szüneteket diskurzusjelölőként is számon tartják, ebben a funkciójukban nem a tervezési, monitorozási és javítási folyamatokhoz nyújtanak többletidőt, hanem információt közvetítenek a hallgatónak, például a beszélőváltással kapcsolatban, grammatikai szerkezetek határait jelzik, és utalnak a beszélői mód vagy a téma megváltozására (Swerts 1988; Clark–Fox Tree 2002; O’Connell–Kowal 2005; Hlavac 2011; Markó–Gósy 2015).

A beszédtervezési diszharmónia okainak és a felszíni következményeknek az összefüggése rendkívül bonyolult. A beszédprodukciónak egyik fő kérdése, hogy miként lesz a folyamatosan változó, absztrakt, sajátosan szervezett és különálló elemekből az adott kontextusnak megfelelő, ahhoz illeszkedő kiejtés (Postma 2000). Meglehetősen nehéz meghatározni minden egyes esetben, hogy a kitöltött szünet, illetve a környezete milyen információkkal szolgál a rejtetten működő folyamatok átmeneti nehézségeiről (pl. Cutler 1988). A szakirodalomban általában konszenzus van a kitöltött szünetek előfordulásának okait tekintve, ilyenek a gondolkodáshoz, a nyelvi átalakításhoz, avagy a mentális lexikon aktiváláshoz (és ezeken belül számos részfolyamathoz) szükséges többletidőtartamok biztosítása (pl. Smith–Clark 1993; Arnold et al. 2003; Simpson 2006; Urizar–Samuel 2014). Postma a „kiejtés előtti javítások” közé sorolja a kitöltött szüneteket (Postma 2000: 122). Ez a megfogalmazás arra is utal, hogy a hezitálások lényegében a rejtett beszédfolyamatok működésének a monitorozását és a hibák korrekcióját szolgálják. A hallgató szempontjából pedig ilyenkor egyfajta késés jön létre, amely segíti a megértést, illetve jelzi a kimondandó közlésrészlet komplexitását (Fox Tree 2001; Watanabe et al. 2008). Kísérleti adatok szerint a kitöltött szünetek irányíthatják a hallgató figyelmét az elkövetkezendő közlések tartalmára vonatkozóan (Fraundorf–Watson 2011). A kitöltött szüneteknek tehát kommunikatív értékük van (Adell et al. 2012). Bennett már 1986-ban azt írta, hogy a hezitálás voltaképpen nyelvi kategória.

A naiv beszélő (nem nyelvész) sajátosan éli meg azt, hogy maga is produkálja és hallja is másoktól a hezitálásokat. Ezért kutatásunkat megelőzően megkérdeztünk 53 fiatal felnőttet (20 és 32 év közöttieket), hogy vajon miért hezitálnak beszédük során. A válaszaik egyfelől azért fontosak, mert igazolhatják azokat az okokat, amelyeket a kutatók meghatároztak a kitöltött szünetek megjelenésére vonatkozóan. Másfelől olyan további okokra is rámutathatnak, amelyek az adott szakirodalomban (ismereteink szerint) nem fordultak elő. A legtöbben a gondolkodási idő szükségével, a gondolatközlés szelekciós és sorrendiségi problémájával, kifejezetten a megfogalmazás nehézségével, a legmegfelelőbb szó vagy kifejezés keresésével, az átmeneti szótalálási nehézséggel indokolták a hezitálást. Néhányan a fáradtságot és a figyelemcsökkenést, illetve a figyelem elterelődését (az adott témáról) jelölték meg, és ez nyilvánvalóan összefügg az ezek következtében nehezítetté vált beszédtervezési folyamatok koordinálásával. Több megkérdezett azt válaszolta, hogy akkor ejt hosszabb kitöltött szünetet, ha (valamilyen oknál fogva) zavarban van. A kitöltött szünetek megjelenése és a beszélő mentális állapotának, különösen a szorgalmának az összefüggése ellentmondó a szakirodalmi eredmények szerint (pl. Pope et al. 1970; Ragsdale 1976; Schachter et al. 1994; Christenfeld–Creager 1995). Egy kutatás adatai azt igazolták, hogy a stressz jobban befolyásolja az idős beszélők beszédprodukciónak, mint a fiatalokét (Caruso et al. 1997).

A hezitálás tehát nem minden esetben köthető a beszédtervezés rejtett folyamatainak diszharmóniájához, néha a verbális nyelvhasználat – nyelvfüggetlen – viselkedési sajátossága (pl.

Finlayson–Corley 2012; Bóna 2013). Meglepő a válaszokban a mintakövetés megjelölése mint a kitöltött szünetek előfordulásának egyik oka. Ez azt sugallja, hogy a beszélők mintegy utánozzák egymást, jelen esetben a hezitálásban. A kitöltött szünet oka lehet még az, hogy fenntartja a folyamatos beszéd érzetét (nyilván mind a beszélőben, mind a hallgatóban). Ezzel kapcsolatosak azok a megállapítások is, amelyek szerint a beszélő nem viseli el a „csendet”, kellemetlennek érzi beszélgetés közben. A válaszok egy része a beszéd közben ejtett valamilyen hiba javítását nevezte meg a hezitálás lehetséges okaként (a hibafelismerést és a korrekciót a GPS-hez, illetve a számítógép „bootolásához” [a rendszer betöltése] hasonlították). A válaszokban pragmatikai okok is megjelentek, annak jelzése például, hogy a beszélő nem kívánja átadni a szót.

A beszélés során tapasztalt kitöltött szünetekről megállapítható az előfordulási gyakoriságuk, elhelyezkedésük a kontextusban (grammatikai, szemantikai tekintetben), mérhető az időtartamuk, a közvetlen környezetük (a megelőző és követő jelenségek, például néma szünetek vagy nonverbális hangjelenségek, a tágabb grammatikai kontextus), meghatározhatók a fonetikai jellemzőik, és leírhatók az adott nyelv beszédhangjainak segítségével (Gósy et al. 2013; Horváth 2014; Yaruss et al. 1999; Merlo–Mansur 2004; Bortfeld et al. 2001; Bailey–Ferreira 2003; Watanabe et al. 2008; Roberts et al. 2009; Gósy–Bóna 2011; Fraundorf–Watson 2011; stb.).

Magyar spontán beszédben a kitöltött szünetekre jellemző, hogy nagyobb részük tapad egy vagy két szóhoz, kisebb részük két néma szünet között jelenik meg. Ez a tapadás azt jelenti, hogy egyfajta folyamatos artikuláció, pontosabban sajátos koartikuláció következik be az ejtésben, amikor a beszélő a hezitálást összekapcsolja a szóejtéssel, mégpedig oly módon, hogy vagy egy szó első beszédhangjához, vagy egy szó utolsó beszédhangjához illeszti a kitöltött szünetet. A hezitálás ritkábban mind a megelőző, mind a követő szóhoz tapad. Így lesz a *tanító* szó ejtése *ööötanító*, a *helyes* szóé *helyesööö* vagy a *hát igazából* kifejezés *hátöööigazából* alakban realizálódik. Egy korábbi kutatásban (Gósy–Horváth 2014) tizenhat adatközlő rögzített beszédanyagában elemeztük a tapadó és a nem tapadó kitöltött szüneteket. Az adatok azt mutatták, hogy a vizsgált felnőttek spontán beszédében a tapadó hezitálások aránya 70,6% volt. Felmerül a kérdés, hogy vajon mely rejtett beszédtervezési nehézség következményeként jelennek meg a beszédben a tapadók és melyek esetében a nem tapadók.

A jelen kutatás célja az, hogy elemezzük a kitöltött szünetek felszíni temporális jellemzőit, és ezek révén valószínűsítsük a megjelenésük kiváltó okait. Arra kerestünk választ, hogy a kitöltött szünetek és nyelvi környezetük szubjektív elemzésével azonosítható-e a rejtett beszédtervezés diszharmoniaja, amely a felszíni jelenséget előidézte. Vélhetően, ha mért időtartam adatokkal alátámaszthatók a tartalmi és grammatikai elemzések, az arra utal, hogy a hezitálások és hezitáláskontextusok (utóbbiak a kitöltött szünet környezetében megjelenő néma szünetek vagy egyéb hangjelenségek, pl. sóhajtás) meghatározó információt tartalmaznak a beszélő beszédtervezési nehézségének az okáról. Vizsgálatunkban két beszélő narratívájában igyekeztünk azonosítani a beszédtervezési diszharmonia okát és összefüggést találni az ok, a felszíni jelenség és a mért időadatok között. Feltételeztük, hogy a gondolati tervezési nehézségre, a nyelvi átalakítás problémájára és az átmeneti szótalálási gondra található a legtöbb példa. Hipotézisünk szerint a szubjektív és objektív aspektusok lehetőséget nyújtanak arra, hogy kimutassuk a rejtett beszédtervezési folyamatok átmeneti atipikus működése és a hezitálások közötti összefüggéseket.

Két adatközlő elemzése voltaképpen két esettanulmány; a kapott eredmények csak rájuk érvényesek. Az adataik alapján levont óvatosságot következtetések ugyanakkor általában is jellemezhetik a vizsgált jelenségeket. A mindenkor hallgatónak rendelkeznie kell bizonyos intuíciókkal az elhangzott közlések és a beszédtervezés összefüggésére vonatkozóan, hiszen beszélőként folyamatosan tapasztalja ezt a kapcsolatot. Ez a tény pedig fontos adalék ahhoz a feltételezéshez, hogy a felszíni elemzés Fromkin kifejezésével (1973: 44) valóban „ablakot” nyit a rejtett folyamatok megismeréséhez.

Az esettanulmányok módszertana

A vizsgálathoz a BEA Spontánbeszéd-adatbázisból (Gósy et al. 2012) véletlenszerűen kiválasztott, két azonos életkorú, harmincas éveikben járó beszélő, egy nő és egy férfi rögzített beszédanyagát használtuk fel. Mindketten pedagógusok, budapestiek, köznyelvet beszélnek, hosszabb ideig nem tartózkodtak külföldön, beszédhibájuk nincsen.

A felvételek protokolljából a narratívák egy részét dolgoztuk fel a kutatásban. Mindkét beszélő a munkájáról, iskolai feladatairól beszélt. Nem azonos beszédidőtartamokat határoztunk meg az elemzésekhez, hanem a kitöltött szünetek számát tekintettük állandónak. Annyi anyagot dolgoztunk fel, amennyiben mindkét beszélőnél 52-52 olyan azonosítható kitöltött szünet előfordult, amelyek mindegyike a semleges magánhangzóval valósult meg (ez egyben további 52-52 hezitáláskontextust is jelentett). Ez a női beszélőnél 6,4 perc alatt, a férfi beszélőnél 5,7 perc alatt teljesült.

Kutatásunk módszertanilag három egymást követő fázisból állt. A narratívák elsődleges szövegű leírásának felhasználásával (Gyarmathy–Neuberger 2011) a tartalmi és a grammatikai szövegkörnyezet alapján valószínűsítettük a hiba okát. A következő fázisban tekintetbe vettük a hangzást, vagyis a kiejtést és a prozódiai jellemzőket (elsősorban a beszéddallamot és a hangsúlyt), valamint a hezitálás tágabb környezetének sajátosságait (felhasználtuk a hanganyagok annotálásait is). Mindezek figyelembevételével újraosztályoztuk az adott hezitálás valószínűsíthető okát (a kiejtés és a prozódia fontosságát mutatja, hogy a korrekció mértéke az elsődleges osztályozáshoz képest mintegy 35%-os volt). A harmadik fázisban megmértük a kitöltött szünetek és a hezitáláskontextusok időtartamát (a Praat szoftverben: Boersma–Weenink 2009). Az időtartamokat a zöngéindulástól a zöngé lecsengéséig mértük (minden esetben az akusztikai fonetikában szokásos kritériumok mentén). Felhasználtuk a rezgéseképek és a hangszínképek vizuális információit is. Elemeztük a kitöltött szünetek előfordulását, tapadását, az időtartamukat, valamint a hezitáláskontextus sajátosságait és időviszonyait. (Az adatok feldolgozásában nem tekintettük elemzési tényezőnek sem a beszélők tempójának eltéréseit, sem azt, hogy az egyikük nő, a másik férfi.)

Egy-egy beszélő adatai alapján statisztikai elemzést végeztünk az SPSS 19.0 verziójával (ANOVA-t és Bonferroni-tesztet, illetve Friedman- és Monte Carlo-tesztet futtattunk, valamint korrelációelemzést alkalmaztunk) 95%-os konfidenciaszinten.

Eredmények

1. A kitöltött szünetek előfordulása hasonló volt a női és a férfi beszélőnél, előbbinél 8,1, utóbbinál 9,1 hezitálás hangzott el percenként (ezek az értékek valamivel több mint kétszeresei a korábbi kutatásokban adatolt csoportátlagoknak, pl. Horváth 2009; Gósy et al. 2013). Jelentősebb az eltérés a két adatközlő között, ha azt nézzük meg, hogy hány szavanként ejtettek kitöltött szünetet. A női beszélőnél 24,5 szavanként, míg a férfinél 12,9 szavanként fordult elő hezitálás; vagyis a percre vetített különbség jóval nagyobb a két beszélő között, ha a kiejtett szavak mennyiségét nézzük. Noha a beszédidejük igen hasonló volt (a különbség mindössze 42 másodperc), az ezen idő alatt produkált szövmennyiség különbözött; a női beszélő 1273, a férfi beszélő pedig 671 szót mondott (ez a beszédsebességük különbözőségét is mutatja; előbbi 198, utóbbi 118 szót ejtett percenként). A meghangosított szavak függvényében a férfi beszélő lényegesen több ízben érezte szükségét a hezitálásnak. A gyorsabb tempójú beszélők gyakran kevesebb megakadásjelenséget produkálnak, beleértve a kitöltött szüneteket, mint a lassabban beszélők (pl. Shriberg 1994; Trouvain–Grice 1999).

A tapadó kitöltött szünetek mindkét beszélőnél gyakoribbak voltak, mint a nem tapadók; arányuk a férfi adatközlőnél 71,15%, a női adatközlőnél pedig 63,5%. Néhány kitöltött szünet mintegy összekötötte a megelőző és a követő szót, azaz a hezitálás mindkét oldalon tapadt; a női beszélőnél 3, a férfi beszélőnél 12 ilyen típus fordult elő. Például: *legutóbbööhöhatodik hetedik osztályban*. A női beszélőnél az egy szóhoz tapadó kitöltött szünetek 47%-ban a szó elejéhez, 53%-ban a szó végéhez kapcsolódtak, a férfi beszélőnél ez az arány 60%, illetve 40% a szó elejéhez tapadók javára.

2. A hezitálások környezetének tartalmi és grammatikai elemzése alapján igyekeztünk meghatározni azt az okot vagy okokat, amelyek az adott helyzetben a kitöltött szünet megjelenéséhez vezettek. Ezeket az okokat három típusba soroltuk: a) tervezési nehézség a gondolati szinten, b) a nyelvi átalakítás problémája, c) a szólóhívás gondja.

A gondolati szinten feltételezett nehézség többféle problémára utalhat. Leggyakoribb, hogy a beszélő nem tudja, mit is mondjon, hogyan folytassa. Kissé más a gond, ha a szelektálás okoz nehézséget, két vagy több gondolatból kell kiválasztani az azonnal meghangosítandót. Akkor is

időnyerésre van szüksége a beszélőnek, ha azt kell eldöntenie, hogy az adott helyzetben kimondja vagy ne mondja ki a kialakult gondolatot. Példák és magyarázatok:

- (i) *úgyhogy ez inkább ilyen filológiai vizsgáldás /néma szünet: 1295 ms/ ööött /115 ms-os tapadó hezitálás/ még nem igazán állt össze a a szövegkohéziós erő*

A *vizsgáldás* szóval a beszélő lényegében lezárta a gondolatot, de folytatnia kell a narratívát (ez az elvárás a beszédpartner részéről), és pillanatnyilag nem tudja, hogy mit is mondjon. Ezért egy relatíve hosszú néma szünetet tart, amelyet már egy jóval rövidebb kitöltött szünet követ. Ez a teljes időtartam elegendő ahhoz, hogy egy újabb gondolatot hívjon elő, és folytassa a narratívát.

- (ii) *a törekvés helyes /néma szünet: 65 ms/ öö /302 ms/ az a mód ahogy ahogy ez most zajlik az nem jó*

A beszélő nem döntötte el, hogy véleményezze-e a törekvést, amelyről beszélt, avagy nem, ehhez volt szüksége a kombinált néma és kitöltött szünetekre, amelyek időtartama alatt arra az elhatározásra jut, hogy megosztja a véleményét a beszélgetőpartnerrel.

- (iii) *ez nagyon érdekes volt egy hatalmas vargabetű ugyanisöő /312 ms-os tapadó hezitálás/ /néma szünet: 939 ms/ én nem tudtam eldönteni hogy hogy merre is menjek*

Az interjúkészítő témát vált, új kérdést tesz fel az adatközlőnek, aki erre rögtön reagál, minősíti is, hogy a kérdés teljesen eltér a korábbi témától („vargabetű”). Időre van ugyanakkor szüksége, hogy átgondolja, mit is válaszol az új felvetésre.

- (iv) *ez a kettősség most is megvan bennem /néma szünet: 356 ms/ hogy /néma szünet: 295 ms/ hogyöő /480 ms-os tapadó hezitálás/ a szakmámat nagyon szeretem és tulajdonképpen ha bemegyek a munkahelyemre*

A *bennem* szóval a kialakított gondolatot a beszélő lezárta; és az adott pillanatban, úgy tűnik, nincs már meglévő újabb közlendője, ezért időre van szüksége, hogy folytassa a narratívát. Itt nem csupán a két néma és a kitöltött szünet, hanem az ismétlés is alátámasztja a magyarázatot.

A nyelvi átalakítás is számos problémát okozhat a verbális kommunikáció során, annak el- lenére, hogy ilyenkor a gondolat készen áll, ám a nyelvi megformálás a beszédtervezés valamely szintjén vagy akár több szintjén is nehézségbe ütközik. Példák és magyarázatok:

- (i) *nagyon konvencionális ország tehát itt a hagyományköö /339 ms-os tapadó hezitálás/ /néma szünet: 542 ms/ erősek azt hiszem*

A beszélő tudja, hogy mit akar mondani a hagyományokról, de a megfogalmazásban elbizonytalanodik, végül egyetlen szóval fejezi ki magát (*erősek*). A bizonytalanságra az önreflexió utal, amikor hozzáteszi, hogy *azt hiszem*.

- (ii) *tizenkilencedik századi ponyvairodalmon vagy ponyvairodalmonöő /313 ms-os hezitálás/ /néma szünet: 900 ms/ vagy belül keresem Arany és Petőfi közköltészeti vonatkozását*

Ebben a példában sem a gondolat keresésével vagy szelekciójával van problémája a beszélőnek, hanem a nyelvi átalakítással. A nehézség már a *ponyvairadalom* szó első kiejtésekor kezdődhetett (esetleg akár azt megelőzően), az azt követő *vagy* szó is töltelékelem itt, időnyerésül szolgál. A *ponyvairadalom* megismétlése, a kitöltött szünet és még egy relatíve hosszú néma szünet, valamint a (második) *vagy* szó kimondása, ezáltal is tölteléként, volt szükséges a grammatikai átalakítás befejezéséhez.

- (iii) *itt egyik témámba sem fér bele integráltan a /néma szünet: 939 ms/ ööö /310 ms/
/néma szünet: 1251 ms/ integr egy integrált módszertani rész*

A beszélő számára itt is a megfelelő forma megtalálása érdekében kell időt nyernie; az *integráltan* szóval kezdve nem tudja a gondolatot adekvát nyelvi formába önteni, ezt követi két néma szünet között a hezitálás. Az újra elkezdett és félig kimondott *integrált* szó még mindig nem a kívánt forma része, ezért újraindítással folytatja egy névelő közbeiktatása után.

- (iv) *nekem ezzel ellentétben például az odüsszeia volt amitöööamit /234 ms-os két oldalt
tapadó hezitálás/ nem igazán tudtamööö /375 ms-os tapadó hezitálás/ /néma szünet:
945 ms) hát rávenni a diákokat*

A közölni kívánt gondolat az volt, hogy (a tanár) nem tudta rávenni a diákokat arra, hogy elolvassák az Odüsszeiát. A kijelentett közlésrészlet formailag nem tökéletes, a beszélő feltehetően több versengő szerkezet közül nem tudott jól választani (pl. *rávenni valakit valamire*, illetve *nem tudott elérni valamit*, esetleg *amit nem tudott lenyomni a torkukon*), és bizonyos mértékig ötvözte őket. Fel is ismerte, hogy a grammatikai forma nem tökéletes, erre utal a néma szünetet követő *hát* alkalmazása töltelékszóként, amely funkcionálisan talán jelzés is a beszélgető partnernek.

- (v) *szakközépiskolában tanultam, ahol is nem sokáig /néma szünet: 592/ ööö /237/ /néma
szünet: 324 ms/ sokáig nem tudtam eldönteni*

A *nem* szó – a beszélő eredeti gondolata és nyilvánvaló szándéka ellenére – előbb hangzik el a közlésrészletben, mint kellene, ezért újramonitorozás, újraellenőrzés történik. A két néma és a kitöltött szünet ideje alatt a beszélő nyelvileg újratervezi a gondolatot, amennyiben helyes sorrendben ismétli meg a kérdéses szavakat (*sokáig nem*).

Több esetben a kontextus egyértelműen jelzi, hogy a beszélőnek nem a gondolati szinten és nem is az átalakítási folyamatokban jelentkezik nehézsége, hanem a mentális lexikon aktiválása pillanatnyilag nehezített, korlátozott. Ilyenkor vagy nem találja a szükséges szót, vagy egy megfelelőbbet keres, avagy nem tud gyorsan dönteni a versengő lehetőségek közül. Példák és magyarázatok:

- (i) *vizsgálom mind a társadalmi mind a népszokásbeli mind a egyébként elég összetettööö
/210 ms-os tapadó hezitálás/ /néma szünet: 837 ms/ részeit*

Ebben a példában az adatközlő nem találta a megfelelő szót, valószínűsíthetően a *részeit* nem is illett a legjobban az adott kontextusba, de a meglehetősen hosszú tartamú időnyerés (kombinált szünet) sem volt elegendő egy jobb lexéma előhívására.

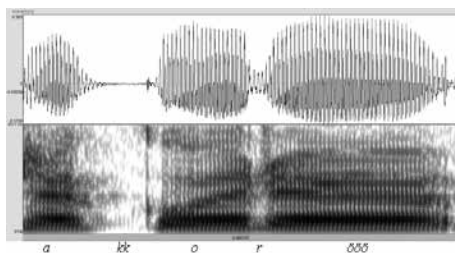
- (ii) *más a felfogás vidéken és más a felfogás Budapesten /néma szünet: 215 ms/ a vidéki
/néma szünet: 213 ms/ ööötársadalomban /228 ms-os tapadó hezitálás/*

A beszélő hallhatóan válogat, hogy a *vidéki* jelzőt milyen szó kövesse, erre utal a szünetek illesztése mint időnyerési stratégia.

- (iii) *még nem tudtam hogy elérő tantervű /néma szünet: 217 ms/ ööötagozaton /275 ms-os
tapadó hezitálás/ fogok dolgozni*

A *tagozat* szó, avagy az adott helyzetben jobban megfelelő más terminus előhívása okozott nehézséget a beszélőnek. Meg kell jegyeznünk, hogy a mentális lexikon aktiválásának átmeneti nehézsége olykor nehezen különböztethető meg felszíni elemzéssel a grammatikai/fonológiai átalakítás gondjaitól. Sok esetben – mint a példaként felsoroltakban is – azonban teljesen egyértelmű a beszélő verbális viselkedésének az oka.

3. A nemzetközi szakirodalomban alig van utalás a tapadó hezitálásokra. Shriberg említi egy mondatban, hogy az *um* típusú kitöltött szünet sokszor nehezen azonosítható, amikor *m*-vel kezdődő szó előtt hangzik el, és nincsen köztük szünet. A publikációk példaanyagában azonban rendszerint nem jelölik azt, hogy a hezitálások két néma szünet között hangzottak-e el, vagy tapadtak egy szóhoz. Ezért feltételezhető, hogy például az angolban jellemzőbb (gyakoribb) a nem tapadó kitöltött szünet. Bennett (1986) az enklitikus, hezitálásfunkciójú hangsorokról ír a kikukyuban (mint említettük), ezek azonban nem fordulnak elő két szünet között. A magyar spontán beszédben azt tapasztaljuk – miként adatközlőinknél is láttuk –, hogy a hezitálások többségét a beszélők együtt ejtik a szóval. A koartikuláció ekkor oly mértékben érvényesül, mintha a kiejtett hangsor egy valós szó lenne. Az 1. ábrában a női beszélő ejtette *akkoröő* hangsorról készített lenyomat látható (a hezitálás időtartama 203 ms, amely jóval meghaladja egy spontán beszédben ejtett, fonológiaiilag hosszú magánhangzó átlagos időtartamát). A hangszínekép szemlélteti az *akkor* szövégi mássalhangzójának és a hozzátapadó kitöltött szünetnek az együttes artikulációjáról készült lenyomatot.

1. ábra. Az akkoröő hangsor ejtése (női beszélő) alapján készült hangszínekép (a függőleges tengely a frekvenciát, a vízszintes tengely az időt képviseli)

Feltehetjük a kérdést, hogy vajon mi a tapadó hezitálások oka. Mi a magyarázata annak, hogy ezek a jelenségek ilyen gyakoriak? Megválaszolható-e, hogy mikor jelenik meg a kitöltött szünet két néma szünet között, és mikor tapad egy szóhoz? Kétségtelennek látszik, hogy a beszélő nem tudatosan határozza el, hogy melyik előfordulást alkalmazza. Minthogy a kitöltött szünetek időnyerési stratégiák realizációi, vajon mi az a mechanizmus, amely azt indukálja, hogy a beszélők folyamatos artikulációs gesztussal illesszék őket a megelőző vagy a követő szóhoz. Vélhetően, ha a beszélő relatíve gyorsan meg tudja oldani a rejtett beszédtervezési problémáját, akkor a kitöltött szünet tapadni fog a szóhoz. Ez könnyen belátható akkor, ha a néma szünetet követi a kitöltött szünet, és a következő szó elejéhez tapad. Ha a tapadás a szó végénél fordul elő, és azt követi a néma szünet, akkor két magyarázat is kínálkozik. A beszélő úgy ítélte meg, hogy megoldotta a beszédtervezési problémát (a rejtett monitorozás és a hibajavítás már a felszíni következmény megjelenése előtt folyamatban van, akár meg is történik), ezért tapadhat a szó végéhez a kitöltött szünet. Valójában ez mégsem sikerült neki (ezért volt szükség a néma szünetre). Az is feltehető, hogy a beszélő csupán a folyamatos artikulációt igyekezett fenntartani, amíg megoldja a rejtett problémát. Nem zárható ki az, hogy bár nem feltétlenül tudatosan, de a beszélő úgy gondolhatja, hogy a tapadó hezitálások kevésbé feltűnőek, mint amelyek környezetében két néma szünet is van. A női beszélőnél a gondolatiak 57%-a, a férfi beszélőnél pedig 81%-uk tapad. A feltűnő eltérés a két beszélő között nyilván több tényezővel is magyarázható, például a beszédsebesség különbözőségével, avagy az egyéni stratégiával. Példák és magyarázatok a gondolati probléma következményére a tapadás szempontjából:

- (i) *kell alkalmazkodnom a megváltozott körülményekhez tehát a gyerekek aktuális állapothoz* /néma szünet: 525 ms/ *ööö* /230 ms-os hezitálás/ *az éppen felmerülő problémákhoz*

A beszélő nincs készen gondolatilag a folytatásra, majd a néma szünet ideje, valamint a kitöltött szünet és az *öövagy* hangsor kimondásának időtartamában rátalál a következő gondolatra. A gondolat feltehetően már a néma szünet és a hezitálás alatt kialakult, ez magyarázhatja a tapadó hezitálás megjelenését.

- (ii) *ez a kettősség most is megvan bennem* /néma szünet: 675 ms/ *hogya* /néma szünet: 452 ms/ *hogyöö* /410 ms-os hezitálás/ /néma szünet: 185 ms/ *a szakmámat nagyon szeretem*

Ebben a közlésrészletben a *bennem* szó után a beszélő kimondja a kötőszót, ám ekkor még nincs teljesen készen a gondolat, amelyet közölni akar. Ezt előjelzi a kötőszó előtt és után tartott néma szünet. Ezek a többletidőtartamok összességükben segítik a gondolat megfogalmazódását, de bizonytalanságra utal, hogy a kötőszót az adatközlő megismétli, és ehhez tapad egy kitöltött szünet is, amelyet még egy relatíve rövid néma szünet is követ.

A nyelvi átalakítás problémájának felszíni következményeként a hezitálások 76-76%-ban tapadnak adatközlőink spontán beszédében; itt nincs köztük különbség. A kétféle okra (gondolati, nyelvi átalakítás) visszavezethető hezitálásokat összevetve azt látjuk, hogy az előfordulásban a férfi beszélőnél nincs lényeges különbség a tapadás tekintetében (az eltérés mindössze 5%), míg a női beszélőnél a különbség jóval nagyobb (csaknem 20%). Utóbbinál az a tény, hogy a gondolati diszharmonióra visszavezethető felszíni hezitálások nagyobb arányban nem tapadnak, arra utal, hogy neki több időre volt szüksége az ellenőrzéshez és/vagy a korrekcióhoz. Példák és magyarázatok a nyelvi átalakítás problémájának következményére a tapadás szempontjából:

- (i) *abban az órában nem a többiekkel* /néma szünet: 418 ms/ *ööegyütt* /480 ms-os tapadó hezitálás/ *tölti a foglalkozást*

A tapadó kitöltött szünetet követő közlésrész nyelvileg nem tökéletes, vagyis a néma és a kitöltött szünetek együttesen sem biztosítottak elegendő időt a beszélő számára a nyelvi átalakítás diszharmoniójának feloldásához.

- (ii) *például a hetedik osztályban hogya* /kötőszó időtartama: 167 ms/ *hogyöö* / kötőszó időtartam: 152 ms, 366 ms-os tapadó hezitálás/ *elo tényleg a az anyag teljes birtokában voltak*

A beszélő ebben az esetben is tudja, hogy mit akar közölni, de valamilyen oknál fogva a nyelvi átalakítás nehezen megy. A problémát a kötőszó megismétlése már jelzi, a másodikhoz tapad a hezitálás, amelyet néma szünet követ. Az összes idő sem volt elegendő arra, hogy a beszélő megtalálja a legmegfelelőbb nyelvi formát. A megszakított szó az *elolvasták* lett volna (ez a közlés tágabb szövegkörnyezetéből egyértelműen kiderül), ehelyett a beszélő egy egészen más szerkezetet hangosított meg, amely jobban illeszkedett nyelvtanilag az első kötőszót megelőző közlésrészhez, mint az *elolvasták* szó esetében lett volna.

4. Feltételeztük, hogy ha a szövegkörnyezet tartalmi és grammatikai elemzésével azonosítható a diszharmonia oka, akkor azt mért időértékekkel is alá tudjuk támasztani. Ez azt jelenti, hogy a különböző okokra visszavezethető hezitálások időtartamai között jellegzetes különbségeket fogunk találni. A hezitálások időtartamának átlaga a női beszélőnél 356 ms (SD = 176 ms), a férfi beszélőnél 344 ms (SD = 129,087 ms) volt. Összehasonlításként, tizenhat beszélő kitöltött szüneteinek átlaga 300 ms körülire adódott (Gósy et al. 2013); a jelen adatközlők adatai tehát jelentősen nem térnek el a korábbi csoportátlagtól. A hezitáláskontextusok időtartamának átlaga a női beszélőnél 1139 ms (SD = 712 ms), a férfi beszélőnél 799 ms (SD = 574 ms) volt. Az 1. táblázat az elemzett három ok szerint összegzi az időtartamokat a két beszélőnél. A „gondolat” oszlopai a gondolati szintű diszharmonias helyzetekben adatolt hezitálások és hezitáláskontextusok, a „nyelvi forma” oszlopai a nyelvi átalakítással kapcsolatosak időtartamait mutatják. A „szóelőhívás” oszlopaiban az értékek a mentális lexikon aktiválása során bekövetkezett diszharmonias következményeire vonatkoznak.

1. táblázat. A kitöltött szünetek és hezitáláskontextusok időtartamértékei a feltételezett beszédtervezési zavar okának függvényében (átl. elt. = átlagos eltérés)

Kitöltött szünetek és hezitáláskontextusok időtartamértékei (ms)							
Szünet, környezet	Idő- adatok	Női beszélő			Férfi beszélő		
		gondolat	nyelvi forma	szó-előhívás	gondolat	nyelvi forma	szó-előhívás
kitöltött szünet	átlag	398	303	380	387	317	311
	átl. elt.	209	109	204	148	119	83
hezitálás-kontextus	átlag	1404	832	1229	908	741	694
	átl. elt.	838	393	759	657	593	281

A leghosszabb időértékeket mindkét beszélőnél a gondolati diszharmonia esetén mértük, akkor is, ha csak a kitöltött szünetet, és akkor is, ha a hezitáláskontextust elemeztük. Az értékek különbségei a két beszélő között a kitöltött szüneteknél elenyészőek voltak (a női beszélőnél 95 ms, a férfi beszélőnél 70 ms), a hezitáláskontextus esetén azonban jelentősebbek (a női beszélőnél 572 ms, a férfi beszélőnél 167 ms átlagosan). A hezitáláskontextusok nagyobb szórásértékeket képviselnek, mint a kitöltött szünetek. A női beszélőnek szóelőhívási probléma esetén hosszabb műveleti időre volt szüksége, mint a férfi beszélőnek (1229 ms-os átlag, ill. 694 ms-os átlag).

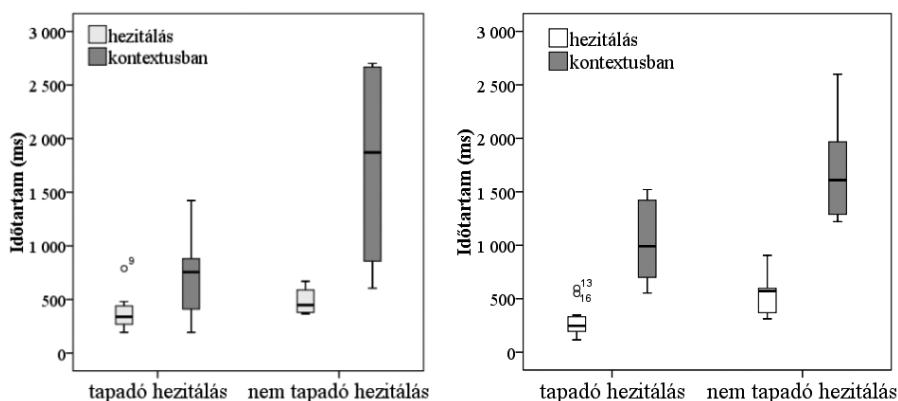
A szóelőhívási nehézségekre utaló hezitálások viszonylag kis száma miatt statisztikai elemzéseket csak a gondolati szintű és a nyelvi átalakításban tapasztalható diszharmonia felszíni következményeinek összehasonlításával végeztünk külön-külön mindkét beszélőnél. Az eredmények csak akkor mutattak szignifikáns különbségeket, ha a kitöltött szünet teljes környezetét is tekintetbe vettük (a női adatközlőnél: Chi-Square (df1) = 8,048, $p = 0,005$; a férfi adatközlőnél: Chi-Square (df1) = 5,762, $p = 0,016$). Úgy tűnik tehát, hogy a hezitáláskontextusok alapján egyértelműen elkülöníthetők a gondolati és a nyelvi átalakítás rejtett nehézségei.

Valószínűsítettük, hogy a hezitálások és a hezitáláskontextusok összefüggenek, vagyis az időtartamaik korrelálnak egymással függetlenül attól, hogy milyen típusú tervezési nehézséget jeleznek. A korrelációelemzés igazolta a feltételezést, statisztikailag kimutathatóan szoros a kapcsolat a temporális viszonyok tekintetében (a Pearson-próba eredménye női beszélőnél: $r = 0,758$, $p = 0,001$; a férfi beszélőnél: $r = 0,632$, $p = 0,001$).

Azok a kitöltött szünetek, amelyeket a beszélők együtt ejtettek egy szóval, lényegesen rövidebbek voltak, mint a két szünet között megjelenők. A tapadó hezitálások átlagos időtartama a női adatközlőnél 284 ms (átlagos eltérés = 123 ms), a nem tapadóké pedig 453 ms (átlagos eltérés = 196 ms) volt, ugyanez a férfi adatközlőnél 317 ms (átlagos eltérés = 131 ms), illetve 410 ms (átlagos eltérés = 100 ms). A mindkét oldalon tapadókat még rövidebben ejtették; a női beszélőnél az időátlaguk 254 ms, a férfi beszélőnél pedig 286 ms volt. A statisztikai vizsgálatok is igazolták, hogy mindkét beszélőnél szignifikánsan rövidebbek a tapadó hezitálások (női beszélő: $F(1, 51) = 12,447$, $p = 0,001$; férfi beszélő: $F(1, 51) = 6,053$, $p = 0,017$).

A hezitáláskontextus átlagos időtartama tapadó kitöltött szünet esetén a női adatközlőnél 821 ms (átlagos eltérés = 387 ms), a nem tapadóké 1692 ms (átlagos eltérés = 814 ms) volt, míg a férfi adatközlőnél az előbbiek átlaga 614 ms (átlagos eltérés = 352 ms), az utóbbiaké 1258 ms (átlagos eltérés = 752 ms) volt. A nem tapadó hezitálások esetében a hezitáláskontextus ugyancsak időtartam-növekedést mutat; az értékek a tapadás függvényében matematikailag igazolhatóan eltérnek, vagyis a kapott adatok nem véletlenszerűek (női beszélő: $F(1, 51) = 24,013$, $p = 0,001$; férfi beszélő: $F(1, 51) = 22,947$, $p = 0,001$). A gondolati szintű diszharmoniahoz köthető felszíni hezitálások és hezitáláskontextusok időtartamait szemlélteti a 2. ábra a tapadás függvényében mindkét beszélőnél.

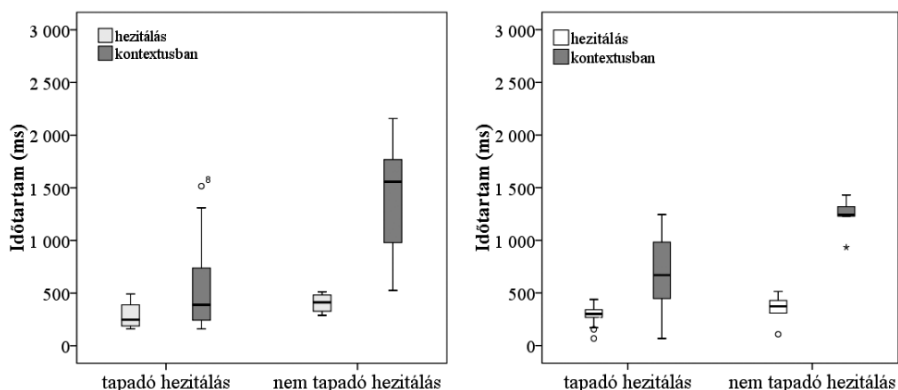
Mindkét beszélőnél rövidebbek a kitöltött szünetek és a hezitáláskontextusok is, ha tapadnak egy szóhoz a gondolati diszharmonia eseteiben. Nagyobb az időtartamok különbsége a tapadók és a nem tapadók között a hezitáláskontextus esetén, és ekkor a szórás is jelentősen megnövekszik. A férfi beszélőnél kismértékű átfedések vannak az időtartamokban a tapadók és a nem tapadók között (mind a hezitálás, mind a hezitáláskontextus esetében). A női beszélőnél ezek az átfedések kisebb-

2. ábra. A hezitálások és a hezitáláskontextusok időtartamai a tapadás függvényében gondolati diszharmoniók eseteiben
(bal oldalon a férfi, jobb oldalon a női beszélő adatai láthatók; medián és szórás)

bek a kitöltött szüneteknél és valamivel nagyobbak a hezitáláskontextusok esetében. Ha a kitöltött szüneteket és a hezitáláskontextusokat nézzük, akkor az látható, hogy a férfi beszélőnél a tapadó esetében nagyobb az átfedés, mint a nem tapadóknál. Ez magyarázható egyrészt azzal a ténnyel, hogy a férfi beszélőnél háromszor annyi esetben jelent meg a kitöltött szünet két szó között tapadóan, mint a női beszélőnél. Másrészt a beszéd tempójában jelentkező különbségek hatással vannak a beszéd egészének temporális szerveződésére, beleértve a kitöltött szüneteket és környezetüket is. A női beszélőnél nincs átfedés egyik esetben sem (vö. 2. ábra).

A hezitálások időtartamainak adatait a tapadás figyelembevételével a nyelvi átalakítás okozta nehézségek eseteiben a 3. ábra szemlélteti.

3. ábra. A hezitálások és a hezitáláskontextusok időtartamai a tapadás függvényében a nyelvi átalakítás diszharmonióinak eseteiben
(bal oldalon a férfi, jobb oldalon a női beszélő adatai láthatók; medián és szórás)

Itt is rövidebbek mind a kitöltött szünetek, mind a hezitáláskontextusok akkor, ha tapadnak a szóhoz. A hezitálások és a hezitáláskontextusok időtartamait összehasonlítva az átfedések tekintetében a tendencia hasonló ahhoz, amit a gondolati diszharmoniók felszíni következményeinek időadataiban tapasztaltunk. Az átfedés a női beszélőnél kismértékű vagy nincs is, a férfibeszlőnél jelentős az

átfedés a tapadóknál, de jóformán egyáltalán nem látható a nem tapadók esetében. Szembetűnő, hogy a szórástartományok csökkentek a gondolati diszharmoniaiknál tapasztaltakhoz képest, és ez utalhat arra, hogy a beszélők könnyebben, illetve gyorsabban oldották meg a nyelvi átalakítás gondját.

Következtetések

Kutatásunkban a kitöltött szüneteket elemeztük abból a szempontból, hogy meghatározható-e a felszíni jelenségek alapján a rejtett beszédtervezésben kialakult diszharmonia oka. Már-már közhelynek számít, hogy a hezitálások időnyerő stratégiák, amelyeket a nyelvhasználattal együtt az anyanyelv-elsajátítás folyamán veszünk birtokba (Gósy–Neuberger 2015). Többletidőre azonban, mint láttuk, számos okból lehet szükségünk a spontán beszéd során. Kérdés tehát az, hogy vajon a különféle okok felismerhető-e a kitöltött szüneteket tartalmazó kontextusok szemantikai és grammatikai elemzésével, illetve a jelenségek időtartamainak a mérésével. Ha kategorizálhatók a kitöltött szünetek, akkor feltételezhetjük, hogy mérhető jellemzőik is vannak az időviszonyok tekintetében. Kutatásunk két beszélő narratívájára, összesen 104 kitöltött szünetre, illetve 104 hezitáláskontextusra korlátozódott. A mérésorozat lehetőséget biztosított arra, hogy választ kapjunk a fentiekben megfogalmazott kérdésekre. Eredményeink szerint a hezitálást tartalmazó közlésrészlet elemzésének tartalmi és formai vonatkozásai, valamint a kitöltött szünetek és a hezitáláskontextusok időadatai egyértelmű összefüggést mutattak.

A beszélő hezitálásainak több lehetséges okát a naiv beszélők is képesek felismerni. Mégsem állítható, hogy az ok vagy okok minden esetben pontosan meghatározhatók. A hallgató valószínűsíthetően rendelkezik valamiféle intuitív képességgel, amelynek segítségével az adott kontextusban (és kommunikációs helyzetben) fel tudja dolgozni, azonosítani és értelmezni tudja az elhangzott hezitálásokat, beleértve azok funkcióját is. Ez a dekódolási folyamat párhuzamosan zajlik az elhangzottak tartalmának feldolgozásával, vagyis a megértéssel és a megértett közlésrészletek értelmezésével. A hallgató azért képes erre, mert más helyzetben ő maga is beszélő, aki hasonló stratégiákat használ a spontán beszéd során.

Három okra visszavezethetően csoportosítottuk a kitöltött szüneteket, mértük az időtartamukat, valamint a környezetükben megjelenő néma szünetekét és egyéb jelenségeket (ez utóbbi anyagunkban mindössze három sóhajtás volt). Az egyik ok a gondolati szintű rejtett diszharmonia, a másik a nyelvi átalakítás nehézsége, a harmadik pedig a mentális lexikon aktiválásának a problémája volt. Az ezen okokból létrejött hezitálások meglehetősen nagy biztonsággal azonosíthatók, a szemantikai és a grammatikai elemzésen túl azonban szükség volt a prózadiai tényezőkre (pl. dallam, hangsúly) tekintetbe vételére is. A mért időtartamok összehasonlító elemzése igazolta az ok szerinti kategorizálást a vizsgált két beszélő esetében.

Várhatóan a gondolati diszharmonia felszíni következményei voltak a leghosszabb hezitálások és hezitáláskontextusok; a nyelvi átalakítás nehézségéből adódó hasonló jelenségek időtartamai szignifikánsan rövidebben realizálódtak. Ez a megállapítás mind a szóhoz tapadó, mind a szóhoz nem tapadó kitöltött szünetekre és hezitáláskontextusokra érvényes. A magyarázat kézenfekvő; a nyelvi átalakítás automatikusabb folyamat, a rendelkezésre álló elemek, szerkezetek, szabályok (stb.) korlátozottabbak, mint a gondolatok. Ezért a beszélőnek általában a gondolati szintű diszharmoniaik feloldásakor van szüksége hosszabb többletidőre. A szóelőhívási nehézségek következményei a felszínen eltérő időviszonyokat mutattak a két beszélőnél. A női beszélő nehezebben, illetve relatíve hosszabban korrigálta a mentális lexikon aktiválásával kapcsolatos problémáit, mint a férfi beszélő. Nagy valószínűséggel ennek hátterében főként a női beszélő gyors beszédtempója áll. Mindkettőjükre igaz azonban az, hogy egyiküknél sincs jelentős különbség a szóelőhívási és a nyelvi átalakítási diszharmonia temporális következményeit illetően. Minthogy a nyelvhasználat mindkettőjüknél egyfajta foglalkozási eszköz (pedagógusok), ezért azt gondoljuk, hogy az eltérések egyéni sajátosságokat mutatnak.

Eredményeink rámutattak arra, hogy a hezitálások és a hezitáláskontextusok együtt inhereensen tartalmazzzák a rejtett beszédtervezési folyamatokban előadódó diszharmoniaikra vonatkozó információkat. A kutatás következő lépése az, hogy több hallgató részvételével azonosítsuk a hezitálások hátterében rejlő okokat, illetve hogy több adatközlő beszédanyagán igazoljuk (vagy korlátozzuk) a jelen kutatás eredményeinek érvényességét.

SZAKIRODALOM

- Adell, Jordi – Escudero, David – Bonafonte, Antonio 2012. Production of filled pauses in concatenative speech synthesis based on the underlying fluent sentence. *Speech Communication* 54: 459–76.
- Arnold, Jennifer E. – Fagnano, Maria – Tanenhaus, Michael K. 2003. Disfluencies Signal Thee, Um, New Information. *Journal of Psycholinguistic Research* 32: 25–36.
- Bailey, Karl G. B. – Ferreira, Fernanda 2003. Disfluencies influence syntactic parsing. *Journal of Memory and Language* 49: 183–200.
- Bennett, Patrick R. 1986. The role of pause in discourse and its place in linguistics: Some evidence from Eastern Bantu. *Language Sciences* 8: 63–79.
- Bóna Judit 2013. A beszédszünetek fonetikai sajátosságai a beszéd típus függvényében. *Beszéd kutatás 2013*: 60–75.
- Boersma, Paul – Weenink, David 2009. *Praat: doing phonetics by computer* (Version 5.0.1). http://www.fon.hum.uva.nl/praat/download_win.html.
- Bortfeld, Heather – Leon, Silvia D. – Bloom, Jonathan E. – Schober, Michael F. – Brennan, Susan E. 2001. Disfluency rates in conversation: Effects of age, relationship, topic, role, and gender. *Language and Speech* 44: 123–47.
- Caruso, Anthony J. – McClowry, Troy M. – Ludo, Max 1997. Age-related effects on speech fluency. *Seminars in Speech and Language* 18: 171–80.
- Christenfeld, Nicholas – Creager, Beth 1995. Anxiety, alcohol, aphasia, and urns. *Journal of Personality and Social Psychology* 70: 451–60.
- Clark, Herbert H. – Jean E. Fox Tree. 2002. Using *uh* and *um* in spontaneous speaking. *Cognition* 84: 73–111.
- Corley, Martin – Stewart, Oliver W. 2008. Hesitation disfluencies in spontaneous speech: The meaning of *um*. *Language and Linguistics Compass* 4: 589–602.
- Cutler, Anne 1988. The perfect speech error. In Hyman, Larry M. – Li, Charles N. (eds.): *Language, speech, and mind: Studies in honour of Victoria A. Fromkin*. Routledge, London.
- Finlayson, Ian R. – Corley, Martin 2012. Disfluency in dialogue: An intentional signal from the speaker? *Psychonomic Bulletin and Review* 19: 921–8.
- Fox Tree, Jane E. 2001. Listeners' uses of *um* and *uh* in speech comprehension. *Journal of Memory and Cognition* 29: 320–6.
- Fraundorf, Scott H. – Watson, Duane G. 2011. The disfluent discourse: Effects of filled pauses on recall. *Journal of Memory and Language* 65: 161–75.
- Fromkin, Victoria A. 1973. Introduction. In: Fromkin, Victoria A. (ed.): *Speech errors as linguistic evidence*. Mouton, The Hague–Paris, 11–45.
- Furman, Reyhan – Özyürek, Asli 2007. Development of interactional discourse markers: Insights from Turkish children's and adults' oral narratives. *Journal of Pragmatics* 39: 1742–57.
- Gósy Mária 2003. A spontán beszédben előforduló megakadásjelenségek gyakorisága és összefüggései. *Magyar Nyelvőr* 127: 257–77.
- Gósy 2008. Önellenőrzési folyamatok a beszédben. *Magyar Nyelv* CIV: 412–32.
- Gósy Mária – Bóna Judit 2011. Beszéd folyamatok monitorozása. *Magyar Nyelvőr* 135: 393–414.
- Gósy Mária – Gyarmathy Dorottya – Horváth Viktória – Gráci Tekla Etelka – Beke András – Neuberger Tilda – Nikléczy Péter 2012. BEA: Beszélt nyelvi adatbázis. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszéd, adatbázis, kutatások*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 9–24.
- Gósy Mária – Bóna Judit – Beke András – Horváth Viktória 2013. A kitöltött szünetek fonetikai sajátosságai az életkor függvényében. *Beszéd kutatás 2013*: 121–3.
- Gósy Mária – Horváth Viktória 2014. *A kitöltött szünetek sajátos viselkedése magyar spontán beszédben*. Előadás. XV. Pszicholingvisztikai Nyári Egyetem, Balatonalmádi.
- Gósy Mária – Neuberger Tilda 2015. Megakadásjelenségek és anyanyelv-elsajátítás. In: Gósy Mária (szerk.): *Diszharmonias jelenségek a beszédben*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 49–84.
- Gyarmathy Dorottya 2015. Diszharmonias jelenségek, megakadások a beszédben. In: Gósy Mária (szerk.): *Diszharmonias jelenségek a beszédben*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 9–47.
- Gyarmathy Dorottya – Neuberger Tilda 2011. A BEA adatbázis alkalmazásfüggő lejegyzései. *Beszéd kutatás 2011*: 109–20.
- Hlavac, Jim 2011. Hesitation and monitoring phenomena in bilingual speech: A consequence of code-switching or a strategy to facilitate its incorporation? *Journal of Pragmatics* 43: 3793–806.
- Horváth Viktória 2009. *Funkció és kivetelezés a megakadásjelenségekben*. PhD-disszertáció. ELTE, Budapest.
- Horváth Viktória 2014. *Hezitációs jelenségek a magyar beszédben*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Levelt, Willem J. M. 1989. *Speaking. From intention to articulation*. MIT Press, Cambridge.
- Merlo, Sandra – Mansur, Leticia Lessa. 2004. Descriptive discourse: topic familiarity and disfluencies. *Journal of Communication Disorders* 37: 489–503.

- Markó Alexandra – Gósy Mária 2015. A megszólalás stratégiái társalgásban. In: Bárdosi Vilmos (szerk.): *A nyelvi pragmatika kérdései szinkrón és diakrón megközelítésben*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 159–68.
- O’Connell, Daniel C. – Kowal, Sabine 2005. *Uh* and *um* revisited: Are they interjections for signaling delay? *Journal of Psychological Research* 34: 555–75.
- Pope, Benjamin – Blass, Thomas – Siegman, Aron W. – Raheer, Jack 1970. Anxiety and depression in speech. *Journal of Consulting and Clinical Psychology* 35: 128–33.
- Postma, Albert 2000. Detection of errors during speech production: a review of speech monitoring models. *Cognition* 77: 97–131.
- Ragsdale, J. Donald 1976. Relationship between hesitation phenomena, anxiety and self-control in a normal communication situation. *Language and Speech* 19: 257–65.
- Roberts, Patricia M. – Meltzer, Ann – Wilding, Joanne 2009. Disfluencies in non-stuttering adults across sample lengths and topics. *Journal of Communication Disorders* 42: 414–27.
- Roggia, Aaron B. 2012. Eh as a polyfunctional discourse marker in Dominican Spanish. *Journal of Pragmatics* 44: 1783–98.
- Schachter, Stanley – Rauscher, Frances – Christenfeld, Nicholas – Tyson Crone, Kimberly 1994. The significance of sentence disruptions in the development of grammar. The vocabularies of Academia. *Psychological Science* 5: 37–41.
- Shriberg, Elisabeth 1994. *Preliminaries to a Theory of Speech Disfluencies*. PhD Dissertation. University of California (ftp://www.speech.sri.com/pub/papers/).
- Simpson, Adrian P. 2006. Phonetic Processes in Discourse. In: Brown, Keith (eds *Encyclopedia of Language and Linguistics*). Elsevier, Amsterdam, 284–8.
- Smith, Vicki L. – Clark, Herbert H. 1993. On the course of answering questions. *Journal of Memory and Language* 32: 25–38.
- Swerts, Marc 1998. Filled pauses as markers of discourse structure. *Journal of Pragmatics* 30: 485–96.
- Trouvain, Jürgen – Grice, Martine 1999. The effect of tempo on prosodic structure. In *Proc. of the XIVth international congress of phonetic sciences*. San Francisco, CA, August 1–7, 1999. Vol. 2, 1067–70.
- Urizar, Xabier – Samuel, Arthur G. 2014. A corpus-based study of fillers among native Basque speakers and the role of *zera*. *Language and Speech* 57: 338–66.
- Veiga, Arlindo – Candeias, Sara – Lopes, Carla – Perdigão, Fernando 2011. Characterization of hesitations using acoustic models. In *Proc. of the XVIIth International Congress of Phonetic Sciences*. Hong Kong, 2054–7. (<http://www.icphs2011.hk/resources/OnlineProceedings/RegularSession/veiga>).
- Yaruss, J. Scott – Robyn M. Newman – Tracy Flora 1999. Language and disfluency in nonstuttering children’s conversational speech. *Journal of Fluency Disorders* 24: 185–207.
- Watanabe, Michiko – Hirose, Keikichi – Den, Yasuhari – Minematsu, Nobuaki 2008. Filled pauses as cues to the complexity of upcoming phrases for native and non-native listeners. *Speech Communication* 50: 81–94.

Gósy Mária

tudományos tanácsadó
MTA Nyelvtudományi Intézet

SUMMARY

Gósy, Mária

Interrelations of speech planning disharmony and filled pauses

Filled pauses are disfluency phenomena that often occur in spontaneous speech and have a variety of distinct functions. Usually, they provide extra time for the speaker to resolve some speech planning disharmony, to think of what to say next, to activate his/her mental lexicon, or to go through the process of converting speech intention into speech production. In this paper, filled pauses (ones that occur flanked by silent pauses and also ones that are adjacent to words on one side or on both sides) are analysed to see if the reason of the difficulty that arose in covert speech planning can be determined on the basis of surface (overt) phenomena. In narratives produced by two speakers, the duration of 104 filled pauses and 104 contexts of hesitation were analysed. The longest hesitations and hesitation contexts were due to some disharmony in thinking, while the duration of those at-

tributable to difficulties in linguistic conversion were significantly shorter. It can be concluded that filled pauses and filled pause contexts, taken together, do indeed inherently contain information concerning any disharmony that occurs in covert speech planning processes.

Keywords: filled pause, filled pause context, speech planning disharmony, durations

Az inchoatívumokról a melléknévi tövű igeképzés kapcsán a magyar nyelvben

Bevezetés. Dolgozatomban a magyar képzett igék egyik sajátos, más nyelvekkel való összehasonlításban gazdagnak mutató csoportjával foglalkozom, a *meg/fel/ki melegedik – meg/fel/ki melegít, hűvösödik, ki/fel/meg szabadul – ki/fel/meg szabadít, gömbölyödik, kigömbölyödik – kigömbölyít* stb. alakokhoz hasonló melléknévi tövű származékokkal. A szóban forgó igék főként a nyelvtanok szóképzési fejezeteiben említettek, és a leírások szerint nem tűnnek problematikusnak, így irodalmuk is szegényesnek mondható: ismereteim szerint csupán Kiefer Ferenc előfeltevésekkel foglalkozó könyve szentelt külön fejezetet nekik jó három évtizeddel ezelőtt (Kiefer 1983: 146–92). Más nyelvekben a fő funkciójuknak mondott állapotváltozás kapcsán fordult feléjük a figyelem: Labelle 1992; Lin 2004; Kim 2009; Tham 2013. Írásom célja ezért az, hogy újabb szempontokat alkalmazva árnyaljam a róluk alkotott képet, mert mint tapasztalni fogjuk, érintik többek között a denominális verbum képzésének, a melléknév-osztályozásoknak, a lexikai aspektusfajták megjelenítésének, a szemléleti aspektusnak a kérdéseit. Ezek közül jelen írásomban hárommal foglalkozom: 1. mivel nagyrészt az úgynevezett inchoatívumok sorába helyezik őket, áttekintést nyújtok a fogalom ellentmondásuktól sem mentes értelmezéseiről, kijelölöm az általam használt változatát; 2. morfológiai-szemantikai ismérvek segítségével meghatározom a melléknévi alapú igeképzés érvényességi körét a magyarban, ezzel egyidejűleg vizsgálom a *szépül – szépít, öregedik – öregít* típusú, hagyományosan tárgyatlan-tárgyas, a megközelítésemben inchoatív–kauzatív-inchoatív igepárok előfordulásának a szabályait; 3. valamint értem az inchoatív igék és a szemléleti aspektus viszonyát. Mivel a három – egymástól nem független – felvetés kellő mélységű taglalása szétfeszítené a rendelkezésemre álló terjedelmi kereteket, figyelmemet az 1. és a 2. pontokban megfogalmazottakra összpontosítom, a 3. kapcsán a további kutatások irányát jelölöm ki.

1. Az inchoatívumok fogalmáról. Az igecsoport eléggé eltérő interpretációiban történetileg két fő nézőpontot különíthetünk el, a szemantikai megközelítéseket és a fogalmat az aspektualitás keretein belül magyarázókat.

1.1. Az inchoatívumok régi nyelvtanainkban. A terminus szinte a nyelvtanírás kezdeteitől ismert, és leírásában – némi túlzással – ott találjuk mindazokat a lényegi megállapításokat, amelyeket a mai kutatások eredményeiként tartunk számon, de a bizonytalanságokat, a még válaszra váró kérdőjeleket úgy szintén.

Utóbbiak közül például azt, hogy milyen jelentéssel bíró igék is nevezhetők inchoatívumnak: a kezdetet megjelenítő, az azzal együtt járó folyamatot is magukba foglalók, avagy a végállapotot jelzők. Sylvester János, első nyelvtanunk, az 1539-ben megjelent *Grammatica Hungaro-Latina* szerzője például a melléknévi tövű igékkel illusztrálja az „Inchoatiua, kezdis tiüő” igéket, és a fordítása arról tanúskodik, hogy ő egyértelműen a kezdőponttal azonosítja tartalmukat: „feruesco, meg kezdek heuülni, calesco, meg kezdek meleghedni” (CorpGr. 54). Szenczi Molnár Albert szerint ellenben „A kezdő igék egy megkezdett cselekvés folyamatossá, állandóvá teljesedését jelölik” (C. Vladár 2004: 317), miképpen ezt a „Jobból, Lágyul, bolondul, gazdagul” teszük (i. h.). Földi János meghatározása kisebb hibái ellenére mai tudásunk tükrében is figyelemre méltó: „Kezdegető idő szók (inchoativa) az idő szóbeli változásának kezdetét jelentik. Illyen sok ül, ül végezet, mint gyengül, jobbul és sedik, sodik mint édesedik, vagy tsak: edik, odik, mint halványodik és szik mint: öregszik, betegszik 's a' t.” (Földi 1912: 158). Az igevégződéses taglalásakor nem hagy két-